

ร่วมสืบค้นและสืบสาน

ภูมิปัญญาท้องถิ่นในการจัดการป่าชายเลน

“ความรู้ของมนุษย์อันเกิดจากประสบการณ์ การเรียนรู้ การสืบทอด หรือความเฉลียวฉลาด ในการแก้ปัญหาและการจัดการป่าชายเลน ที่มีความสอดคล้องและผสมผสานกับสภาพแวดล้อม เชื่อมโยง วิถีชีวิต สังคม และสิ่งแวดล้อมของท้องถิ่น”

ชุมชนทุ่งตะเพ ได้ทำการสืบค้นและสืบสานภูมิปัญญาท้องถิ่น ในการจัดการป่าชายเลน ร่วมกับกรมทรัพยากรทางทะเลและชายฝั่ง และสถาบันสิ่งแวดล้อมไทย ในปี ๒๕๕๐ โดยยังมี ชุมชนอื่นๆ เข้าร่วมด้วย รวม ๖ แห่ง ค้นพบภูมิปัญญาท้องถิ่นอันมีคุณค่า ๔ ด้าน

- ๑) ความรู้เรื่องระบบนิเวศป่าชายเลน
 - ๒) ภูมิปัญญาการฟื้นฟูและรักษาป่าชายเลน
 - ๓) ภูมิปัญญาการใช้ประโยชน์ป่าชายเลนอย่างยั่งยืน
 - ๔) ภูมิปัญญาการพัฒนากลุ่มและองค์กรชุมชน
- ในการจัดการป่าชายเลน

การสืบค้นภูมิปัญญาท้องถิ่นในครั้งนี้ เป็นเพียงการ เริ่มต้นของ “การจัดการความรู้” ที่เกี่ยวข้องในการจัดการ ป่าชายเลน ซึ่งเป็นความรู้ติดอยู่กับตัวคน ให้เป็นความรู้ที่ ชัดแจ้งขึ้น

สถาบันสิ่งแวดล้อมไทย
THAILAND ENVIRONMENT INSTITUTE

ในป่าชายเลน

ชุมชนบ้านทุ่งทะเล

จากการสำรวจ พบว่าพืชในป่าชายเลนทุ่งทะเลมีหลากหลายชนิด เป็น **“พืชกินได้”** ๖๐ ชนิด และ **“พืชสมุนไพร”** ๘๘ ชนิด โดยเติบโตอยู่ในแหล่งที่เหมาะสมกับพืชแต่ละชนิด แบ่งได้ เป็น ๔ เขต

- ๑) ที่ดอน (ไผ่หะและไผ่เขียว) น้ำท่วมไม่ถึง พบไม้จำพวกไผ่ จีเหล็ก กลอย เสม็ด เป็นต้น
- ๒) เขตน้ำขึ้นถึงบางเวลา ในช่วงน้ำขึ้นสูงสุดหรือช่วงน้ำใหญ่ พบไม้ขนาดใหญ่จำพวก ตะบูนขาว ตะบูนดำ คูหลุน เป็นต้น
- ๓) เขตน้ำขึ้นน้ำลง ส่วนใหญ่พบโกงกาง แสม ประทล เป็นต้น
- ๔) เขตน้ำท่วมตลอดเวลา ริมคลอง และชายฝั่ง พบจาก ลำพู ลำแพน เป็นต้น

นอกจากนี้ ยังพบทั้งสัตว์น้ำจำพวก กุ้ง หอย ปู และ ปลา และสัตว์บกอีกหลายชนิด บางชนิดเคยพบเห็นในอดีต แล้วหายไป ก็ได้กลับมาอีกครั้งหลังจากที่ป่าชายเลนฟื้นตัว อาทิ ปลากระบอก ปลาช่อน ปลาหมอสี ปลาทรายขาว ปลาตัง ปลาวาฬ ปลาหนวดฟ้า ร้าย ปลามลิ้งกะหล่ง ปลาฉลามมีดพร้า เป็นต้น

ลูกไข่หะ-กินเล่น ยอดอ่อนย่านสาวคำ-กินกับน้ำพริก ยอดอ่อนเป้ง-แกงกะทิ แกงส้ม และแกงเลียง ลูกกำแพงเจ็ดขึ้น-กินเล่น ยอดอ่อนลำทัง-แกง แกงเลียง จิ้มหน้าพริก ยอดอ่อนพ้อ-แกง ยอดอ่อนปรอง-แกง ลูกอ่อนเหียน-กินเล่น ลูกอ่อนสุสุ-กินเล่น ลูกอ่อนจาก-ทำ ขนมหวาน ยอดอ่อนผักหวานป่า-ทำอาหาร ใบและยอดจาก-จิ้มหน้าพริก ใบส้มคว-แกง ยอดผักคอกแดง-จิ้มหน้าพริก หน่อไม้-จิ้ม น้ำพริก แกง ลูกวาม-กินเล่น หัวมันทราย-ต้มกิน ยอดผักเขียว-จิ้มหน้าพริก ลูกข้าว-กินเล่น ใบยอ-แกง ท่อหมก ข้าวฮ้า ยอดและใบอ่อนต้นเต้า-จิ้มหน้าพริก ลูกและหน่อตาเป็ดตาไก่-กินเล่นและจิ้มหน้าพริก ลูกจิได้-กินเล่น ลูกกระดุกไก่-กินเล่น ยอดอ่อนเหมีคจนแดง-จิ้มหน้าพริก ลูกทาด-กินเล่น แกงส้ม ลูกวา-กินเล่น ลูกเบลขาว, เบลขาว, เบลดำ-กินเล่น ยอดลูกอ่อนและคอกโค-จิ้มหน้าพริก คอกและใบจีเหล็ก-แกง หัวกลอย-แกง ขนม ยอดลิ้ง-แกงกะทิ แกงส้ม ยอดอ่อนเต้าร้าง-แกง จิ้มหน้าพริก ต้นหัวเประ-แกงกะทิ แกงส้ม ลูกปด, ลูกพลา, ลูกตาง, ลูกเจ, ลูกแสงขึ้น-กินเล่น ยอดจิก-จิ้มหน้าพริก ยอดลำพู-จิ้มหน้าพริก ยอดและลูกลำแพน-จิ้มหน้าพริก แกงส้ม ลูกโหระ-จิ้มหน้าพริก ลูกและยอดเล็กมีนาง-จิ้มหน้าพริก หน่อ หัวและคอกทื่อ-แกงกะทิ แกงส้ม จิ้มหน้าพริก หน่อและลูกข้าวป่า-แกงกะทิ จิ้มหน้าพริก ลูกพววนคุ่ม-กินเล่น ใบพาโหม-ข้าวฮ้า จิ้มหน้าพริก ลูกส้มลิ้งตั้ง-แกงส้ม ใบขอบกป่า-แกงกะทิ จิ้มหน้าพริก ลูกและยอดโทะ-กินเล่น ลูกและยอดหวายพังกา-แกงส้ม แกงกะทิ แกงเลียง ลูกกอ-กินเล่น ลูกกอแพ้ง-กินเล่น ยอดข่านาง-กินเล่น ยอดและลูกกริม-แกง แกงเลียง กินเล่น ลูกผาด-กินเล่น ลูกกลวยสูง-กินเล่น

พืชสมุนไพร ในป่าชุมชนบ้านทุ่งตะเชอ

ในชุมชนบ้านทุ่งตะเชอมี “หมอยา” ที่มีความชำนาญอยู่
อย่างน้อย ๖ คน มีอายุอยู่ในช่วง ๖๑-๘๐ ปีแล้ว แต่ละคนได้รับการถ่ายทอด
ภูมิปัญญานี้มาจากบรรพบุรุษ และเรียนรู้เอาจากประสบการณ์ หมอยาแต่ละคนจะมีสูตร
การรักษาแตกต่างกันไปด้วย โดยต้องอาศัยสมุนไพรที่เก็บหาได้ในป่าชายเลน ซึ่งสำรวจพบว่ามีพืช
สมุนไพร ๔๘ ชนิด

พืชสมุนไพรในป่าชายเลนที่นำมาใช้กันบ่อยๆ ได้แก่

- **ตะบูนขาว** ใช้เปลือกผลหรือเมล็ด ต้มกินน้ำแก้ท้องร่วง
- **ไข่แพะ** ใช้ทั้งต้น ตำแล้วทาบริเวณที่คัน
- **มะนาวผี** ใช้ลูกและใบ ตำแล้วทาบริเวณที่เป็นลมพิษ
- **ย่านสาวดำ** ใช้ทั้งต้น ตำแล้วพอกแก้หิดและเหา
- **ย่านงด** ใช้ยอดอ่อนสดห้ามเลือด
- **เหงือกปลาหมอ** ใช้ทั้งห้า หั่นตากแห้งแล้วบดให้ละเอียด กินกับ
น้ำผึ้งแก้ริดสีดวง หั่นตากแห้งแล้วต้มกินแก้
ปวดเมื่อยและเหน็บชา ต้มน้ำอาบแก้คัน
ตำต้นสดพอกแผลที่โดนแมลงสัตว์กัดต่อยหรือ
รวมควั่นปะที่แผล

การใช้ส่วนต่างๆ ของพืชสมุนไพร เปลือกหรือลำต้น ราก ดอก ใบ ผลและเมล็ด หรือใช้ทั้งต้น
หรือเรียกว่าทั้งห้าก็แล้วแต่พืชและอาการโรค บางชนิดเก็บมาแล้วใช้ได้ทันที แต่บางชนิดต้องผ่าน
กระบวนการดอง ต้ม เตา หรือผสมกับตัวยาอื่นๆ

เสื้อ ตัวลาย

ผ้ามัดย้อม

ครั้งหนึ่ง เมื่อคณะกรรมการป่าชายเลนบ้านทุ่งตะเชะได้ลงสำรวจป่า แล้วเห็นว่ามียีสจาก ต้นไม้ในป่าชายเลนติดอยู่ที่เสื้อผ้าซึ่งใส่ในวันนั้น เลยเกิดความคิดว่าน่าจะลองนำมาทำสีย้อมผ้า จึงได้เริ่มลองผิวดองถูก นำใบไม้ เปลือกไม้ และส่วนอื่นๆ มาต้ม เพื่อดูสีและดูว่าติดทนหรือไม่ จนในที่สุดได้รวมกลุ่มกัน ๑๐ คน พัฒนาเป็นผลิตภัณฑ์ชุมชนขึ้นมา เริ่มจากใช้กันเอง เป็น ของฝาก และขายในบางโอกาส

พืชในป่าชายเลนที่ให้สีนำมาย้อมผ้า

- **เปลือกผลตะบูนขาว** ให้สีน้ำตาลอ่อน
- **ใบแสม** ให้สีชมพูอ่อน
- **แกนใบของพุดมพดทะเล** ให้สีเหลือง
- **ใบพังกา** ให้สีชมพูอ่อน
- **เปลือกพังกา** ให้สีน้ำตาลเข้ม
- **ลูกจากแก่** ให้สีเทาและดำ

ลำดับ	ชื่อพืช	ชื่อท้องถิ่น	ชื่อวิทยาศาสตร์
1	หวด	หวด	(Sonneratia speciosa)
2	หวด	หวด	(Sonneratia speciosa)
3	หวด	หวด	(Sonneratia speciosa)
4	หวด	หวด	(Sonneratia speciosa)
5	หวด	หวด	(Sonneratia speciosa)
6	หวด	หวด	(Sonneratia speciosa)
7	หวด	หวด	(Sonneratia speciosa)
8	หวด	หวด	(Sonneratia speciosa)
9	หวด	หวด	(Sonneratia speciosa)
10	หวด	หวด	(Sonneratia speciosa)
11	หวด	หวด	(Sonneratia speciosa)
12	หวด	หวด	(Sonneratia speciosa)

๑ เริ่มจากการนำส่วนของพืชตามสีที่ต้องการ หั่นให้ละเอียด ๑ นำไปต้มด้วยไฟอ่อน ๓ วัน ๓ คืน โดยใช้ผ้าหึ่งกะมั่งต่อส่วนประกอบของพืช ๕ กิโลกรัม ระหว่างการต้มจะรินน้ำออกครึ่งหนึ่งและเติมน้ำใหม่ ๓ รอบ ๑ นำน้ำที่รินออกทั้งหมดมารวมกันแล้วต้มด้วยไฟอ่อนให้เดือด ๑ เตรียมผ้า โดยใช้ผ้าดิบขนาดตามต้องการ นำไปต้มน้ำ ๓๐ นาที เอาขึ้นไปผึ่งลมให้หมาดๆ ๑ มัดลายตามต้องการแล้วนำไปแช่น้ำเปล่า ๑๐ นาที ๑ นำไปต้มใน น้ำสีที่เตรียมไว้ด้วยไฟอ่อน ๑ ชั่วโมง เอาขึ้นไปล้างในน้ำที่สะอาดแล้วนำกลับไปต้มใหม่ ทำเช่นนี้ให้ครบ ๓ รอบ ๑ การเตรียมผ้าให้สะอาด ให้ผ้าสะอาด น้ำ ดินถูกรัง และน้ำส้ม มาผสมทั้งไว้ ๑ คืน นำน้ำใส่ๆ มาล้างผ้าที่ย้อมแล้ว

ริเริ่มและพัฒนา

การจัดการป่าชายเลนชุมชน

บ้านทุ่งตะเค

ปัจจัยภายนอก	ช่วงปี พ.ศ.	ปัจจัยภายในและพัฒนาการ
การสัมปทานป่าชายเลนแปรรูปไม้ในบริเวณป่าใช้สอยของชุมชน	ก่อนปี 2534	ชุมชนเห็นปัญหา
การสัมปทานป่าชายเลนยังอยู่ นางูรุกเข้ามา เครื่องมือประมงทำลายล้างเพิ่มขึ้น ส่งผลให้ทรัพยากรชายฝั่งเสื่อมโทรม	2534 ถึง 2535	เริ่มมีการพูดคุย ตรวจสอบเขตป่าสาธารณะจากคนรุ่นเก่า เพื่อจัดการให้เป็นป่าใช้สอยของชุมชน
สมาคมหยาตผนจัดเวทีเสริมสร้างความรู้ให้แนวคิดโรงเรียนให้ความสนใจป่าไม้จังหวัดสนับสุน	2536 ถึง 2539	ผู้ใหญ่บ้านได้รับแนวคิดการจัดการป่าชุมชน จัดตั้งกลุ่มอย่างไม่เป็นทางการประสานงานกับหน่วยงานภายนอก เริ่มปลูกและฟื้นฟูป่าชายเลน
ป่าไม้เขต ป่าไม้จังหวัด ช่วยสำรวจและกำหนดแนวเขต ผู้ว่าราชการจังหวัด อธิบดีกรมป่าไม้และหน่วยงานภายนอกเข้ามาและร่วมปลูกป่าภาคเอกชน และ SIF สนับสนุน	2540 ถึง 2543	สำรวจป่า กำหนดแนวเขต ตั้งคณะกรรมการป่าชุมชน จัดตั้งป่าชุมชน ปลูกป่าเสริม ทำเส้นทางเดิน การมีส่วนร่วมในชุมชน และการประสานงานกับหน่วยงานภายนอกชัดเจนขึ้น
สื่อมวลชนและหน่วยงานภายนอกให้ความสนใจ เผยแพร่ข้อมูล	2544 ถึงปัจจุบัน	เรียนรู้อย่างต่อเนื่อง ขยายเครือข่ายความร่วมมือ

สถาบันสิ่งแวดล้อมไทย
THAILAND ENVIRONMENT INSTITUTE

รักษา...ไว้ให้ค่อย ป่าชายเลนชุมชน

การจัดการป่าชายเลนชุมชนที่บ้านทุ่งตะเชะ มีการเรียนรู้ ลงมือทำ อีกทั้งได้แลกเปลี่ยนเรียนรู้กับหน่วยงานภายนอก และนำมาปรับใช้อยู่เสมอ จนส่งผลเป็นองค์ความรู้และภูมิปัญญาท้องถิ่น

- **เผ่าระวัง** เมื่อสิบกว่าปีก่อน ยุคสัมปทานและมีการบุกรุกป่าชายเลนรุนแรง ชุมชนต้องจัดเวรยามคอยลาดตระเวนทั้งเดินเท้าและใช้เรือ ปัจจุบันได้อาศัยคนที่ทำมาหากินในป่าชายเลน ช่วยเป็นหูเป็นตาให้
- **ปลูกเสริม** เพื่อฟื้นฟูป่าชายเลนที่เสื่อมโทรม เลือกใช้พันธุ์ไม้ที่เติบโตอยู่ในแปลงนั้นๆ พบว่า โกงกางใบใหญ่ โกงกางใบเล็ก คุณทึบ โตได้ดีบริเวณดินเลนอ่อน พังกาหัวสุมดอกแดง ปิปี และตะบูน โตได้ดีบริเวณดินเลนแข็ง ส่วนจากจะขึ้นได้ทั้งดินเลนอ่อนและแข็ง แต่เติบโตในบริเวณดินเลนอ่อนได้ดีกว่า
- **ตัดสาข** ซึ่งเคยเป็นวิธีที่ใช้เพื่อเพิ่มปริมาณเชื้อไม้ที่ปลูกในสวนป่า แต่ที่ป่าชุมชนบ้านทุ่งตะเชะ ไม้ได้มีการตัดสาขแบบนี้ จะทำก็เพียงแต่ตัดเอาแถววัลย์ออกไป เพื่อให้ลูกไม้ได้เติบโต และมีการนำกิ่งไม้ไปใช้ประโยชน์บ้าง ซึ่งเป็นการตัดสาขโดยไม่ตั้งใจนัก
- **ใช้อย่างยั่งยืน** โดยมีการแบ่งเขตและกำหนดกฎระเบียบการใช้ประโยชน์ป่าชุมชน และยังมีกรณีการนำจากมาใช้ประโยชน์ โดยตัดให้สูงพ่น้ำและมีวิธีการตัดใบจากและทางจากเพื่อให้เติบโตได้ต่อไป

การจับสัตว์น้ำในป่าชายเลน จะใช้เครื่องมือประมงพื้นบ้านที่ไม่ทำลายล้างสัตว์ขนาดเล็ก และเก็บหาไม่มากจนเกินไป เช่น บ่วงคล้องจับปูและปลา ตังโกย ปิ๊ดบาง เกรียดกุ้ง เกรียดปลา เป็นต้น จึงมีสัตว์น้ำในป่าชายเลนไว้เป็นอาหารได้ตลอดทั้งปี

เขตและกฎระเบียบ

การใช้ประโยชน์ป่าชายเลนชุมชน บ้านทุ่งตะเช

ป่าชายเลนชุมชนบ้านทุ่งตะเช ๕,๐๐๐ ไร่ บริหารจัดการโดย
คณะกรรมการป่าชายเลนชุมชนบ้านทุ่งตะเช ร่วมกับสมาชิกในชุมชน
หลังจากการสำรวจป่า ปรัชชาหรือ จึงได้ทำแบ่งเขตการใช้ประโยชน์
ให้เหมาะสมกับพื้นที่และกำหนดกฎระเบียบขึ้นมา ดังนี้

- ๑) **เขตอนุรักษ์** เป็นป่าชายเลนที่สมบูรณ์ ต้องการรักษาไว้ให้เป็นแหล่งพันธุ์ไม้
สำหรับเก็บผลและหน่อไปปลูกขยายในพื้นที่อื่น จึงห้ามเข้าไปใช้ประโยชน์ใดๆ
ในเขตนี้
- ๒) **เขตฟื้นฟู** เป็นแปลงที่ต้องปลูกเสริม เพื่อให้เป็นป่าชายเลนที่สมบูรณ์ขึ้น
- ๓) **เขตป่าใช้สอย** เป็นแปลงที่ชุมชนสามารถเข้าไปใช้ประโยชน์ได้ แต่ไม่ให้เป็นการค้า
โดยต้องผ่านการพิจารณาจากคณะกรรมการฯ ซึ่งดูจากความเดือดร้อน การมี
ส่วนร่วมในกิจกรรมการอนุรักษ์ป่าชายเลน หากผ่านการพิจารณาจะมีการตรวจ
นับจำนวนไม้ที่นำเอาไปใช้ และผู้ใช้จะต้องปลูกทดแทน ๕ เท่า
- ๔) **เขตสมุนไพร** เป็นแปลงรักษาพันธุ์พืชสมุนไพรไว้ให้คนในชุมชนได้ใช้ประโยชน์
และศึกษาเรียนรู้ระบบนิเวศป่าชายเลน

สถาบันสิ่งแวดล้อมไทย
THAILAND ENVIRONMENT INSTITUTE